

constatarea că în secolele VI—III î.e.n. sînt trei variante teritoriale ale ritualului și ritului funerar: carpato-nistrieană, Dobrogea și Muntenia—Oltenia—Bulgaria de nord. Desigur că această afirmație nu poate fi omologată, avînd în vedere unitatea culturii materiale getice. În toate cele trei zone în secolele IV—III î.e.n. geții utilizează în proporție de peste 95% incinerarea, dar există și morminte de înhumare. Mormintele de înhumare apar atît în așezări, ca la Poiana, cit și în necropole plane, ca la Enisala, Murighiol și Hansca. De asemenea se cuvine a fi remarcată înhumarea din mormintele tumulare ale secolului al IV-lea î.e.n., de la Peretu, Agighiol, Iancovo, Vrața. Faptul că mormintele de înhumare apar atît în necropole plane, cit și în cele tumulare nu ne permite să credem că înhumarea era rezervată numai basileilor traco-getici. Este drept că în necropolele getice din nord-estul Bulgariei și din Dobrogea apar morminte de incinerare în urnă depuse în cistă și semicistă. Este o particularitate de ritual funerar pe care nu o cunoaștem pînă acum în alte zone ale culturii getice.

Un alt capitol este consacrat culturii materiale, prezentîndu-se pe scurt cuțitele, secerile, topoarele, coifurile de la Agighiol și Poiana Coțofănești, săgeți, săbii, lance, fibule, brățări, inele. Lipssește o prezentare a depozitului de cnemide și coifuri de bronz de la Olănești, care a fost publicat de multă vreme. Acesta se încadrează în categoria importurilor grecești din mediul getic.

Capitolul V este rezervat problemelor socio-economice ale societății getice. Se remarcă faptul că dezvoltarea agriculturii a fost ajutată de apariția orașelor pontice care erau de multă vreme și centre de organizare a comerțului cu cereale. Au fost analizate datele oferite de izvoarele istorice asupra agriculturii și datele arheologice asupra aceluiași domeniu, ca și al creșterii vitelor. Din statistica realizată asupra oaselor de animale domestice rezultă că animalele cornute mai aveau ponderea cea mai mare, deținînd 7% pînă la 48% din totalul animalelor.

O atenție aparte se acordă și caracterului instituției familiale. Casele mari de la Pivdenoie și Hansca, cu mai multe camere, aparțineau marii familii patriarhale, iar casele mici aparțineau familiei pereche. Familia pereche este evidențiată de ritualul funerar al înmormintărilor familiale, concretizate de mormintele duble sau triple, care sînt reprezentate de 6% din totalul de morminte getice cunoscute. Proporția mormintelor duble și triple este însă mult mai ridicată. Autorul a avut la dispoziție doar 280 de morminte de incinerare. Astăzi dispunem de mai mult de 600 de morminte de incinerare în mediul getic. Se subliniază faptul că sacrificarea soției la moartea soțului nu este o caracteristică pentru societatea getică și este specifică numai mormintelor aristocratice.

Emil Moscalu

BENGT E. THOMASSON, *Laterculi praesidium: Moesia, Dacia, Thracia*. Bokförlaget Radius, Göteborg, 1977, 69 p. în 16°.

Binecunoscutul prosopograf suedez Bengt Thomasson e angajat de mai mulți ani într-o vastă anchetă asupra guvernatorilor de provincii, consulari și pretorienii, cu scopul de a completa și înlocui contribuțiile mai vechi referitoare fie la o singură provincie, fie chiar la un grup de provincii, cum ar fi acele ale lui Stein, Groag și alții. De-a lungul timpului și pe măsură ce munca sa făcea progrese, harnicul autor dădea dovada generozității sale, distribuind colegilor din lumea întreagă, sub formă de caiete de fișe — *Laterculi praesidium* —, liste amănunțite și complete ale guvernatorilor din felurite provincii, unii dinainte cunoscuți, alții identificați prin descoperiri epigrafice recente. De data aceasta, sub forma broșurii de care mă ocup, oferită cu larghețe participanților la cel de-al VII-lea Congres internațional de epigrafie de la Constanța, învățatul suedez stringe la un loc listele de guvernatori ai celor două Moesii, ai Daciei și ai Thraciei, completate și aduse la zi pînă

în anul 1977. Cu propriile lui cuvinte: „laterculus praesidium MOESIAE DACIAE THRACIAE iteratis curis refectos collegis illis offerre uolui, qui iisdem studiis dediti mecum Tomos conuenerunt”.

Din bogatul material pus astfel la dispoziția noastră, relev informațiile după care Sextus Aelius Catus ar fi fost și preconșul al Macedoniei, iar L. Pomponius Flaccus, a cărui prezență la Dunăre în două rânduri ne era binecunoscută, ar fi avut mai întîi gradul de *legatus legionis*, iar mai tîrziu pe acel de guvernator consular al Moesiei. Mă puțin sigure mi se par, la autorul nostru, cronologiile celor doi consulari ai provinciei de la Dunărea de Jos Flavius Sabinus și Ti. Plautius Silvanus Aelianus. Problema a fost tratată de mine în altă parte și nu e locul să revin aici asupra ei.

Știrile despre M. Laberius Maximus sînt complete; la fișa lui L. Fabius Justus sînt de adăugat acum unele precizii aduse de o-

Amfora de Chios din cetatea de la Stin-cești datează din perioada 480—470 î.e.n.

Este impresionant numărul de cetăți și așezări getice cunoscute pînă acum în spațiul dintre Pyretos și Tyras, care se ridică la 166. Faptul este de natură să evidențieze densitatea populației getice din secolele al IV-lea și al III-lea î.e.n.

Cele 40 de cetăți getice din zona centrală și nordică a spațiului menționat sînt grupate în trei tipuri.

Cetățile respectă de obicei forma terenului, avînd un sistem de fortificare care nu se deosebește de al celor getice din alte zone. Raportat la suprafața ocupată, cetățile getice se pot grupa în trei categorii. Cele care ocupă o suprafață cuprinsă între 700 și 7 000 m², cele mijlocii ocupă o suprafață 1—7,5 ha și cele mari cu o suprafață de 10 pînă la 25 ha. Ultima categorie este reprezentată de trei cetăți. Este interesant faptul că există și trei cetăți cu zid de piatră, la Rudi, Butuceni și Cotnari. Cetăți fortificate cu val de pămînt și lemn există la Saharna Mare și Mică și Hlrtopu Mare.

Am avut prilejul să arăt că nu au existat valuri numai de pămînt, fără o structură de lemn. Toate valurile de apărare care astăzi ne apar ca fiind construite numai din pămînt au fost inițial palisade din lemn umplute cu pămînt. Unele din ele au fost incendiate cu prilejul unor atacuri și s-au transformat prin ardere în „valuri vitrificate”. Aceasta este geneza valurilor arse și nu putem fi de acord cu ideea că pămîntul ars cimentă zidul. Din punctul de vedere al sistemului de construcție a valului au existat două tipuri. Primul include cetăți cu valul construit din palisadă de lemn cu pămînt, care prin degradare lentă ni s-au păstrat sub forma valurilor simple cu șanțuri de apărare complementare. Cel de-al doilea tip este constituit de cetăți cu val de pămînt care au nucleu de piatră, cum este cetatea de la Cotnari (săpături A. C. Florescu). Butuceni și Rudi, care au palisada din lemn, pămînt și piatră. Este demnă de semnalat existența la Saharna Mare, Gorodca Mare și Rudi a trei și patru valuri cu șanțuri adiacente. În mediul getic sud-carpatic nu avem astfel de cetăți decît la cetatea de la Coțofenii din Dos, care datează din prima parte a secolului al IV-lea î.e.n. Ea este de tip pînten barat cu trei palisade transformate de incendiu în ruine care ne apar astăzi ca „valuri vitrificate”.

Un capitol special este consacrat locuințelor care au fost foarte bine studiate. Este de remarcant existența în așezările de la Pivdeno și Hansca a unor locuințe de dimensiuni mari care ajung pînă la 72 m², prevăzute cu mai multe camere și cuptor construit din lut,

pietre și fragmente de amforă, în care autorul socotește că locuia marea familie getică.

În aria getică extracarpatică și de la Dunărea de Jos' nu s-au săpat încă locuințe de asemenea proporții deși ele există. Ele sînt de tipul celor din cetatea aparținînd culturii lusaciene de la Biscopuin, săpată exhaustiv și construită exclusiv din lemn. Majoritatea locuințelor o constituie bordeiele, semibordeiele și locuințele de suprafață de dimensiuni mici, avînd o suprafață de 12—16 m² și în unele cazuri și mai mici. Ele sînt locuințe ale familiei monogame.

Și problemei necropolelor și riturilor funerare i s-a acordat atenția cuvenită mai ales că autorul a săpat necropola getică de la Hansca, care conține 68 de morminte. Ea aparține aspectului cultural Canlia care evoluează între a doua jumătate a secolului al V-lea și perioada 100—150 î.e.n.

Se subliniază cu justețe faptul că este nepotrivită ideea potrivit căreia geții utilizează numai incinerarea. Ideea provine de la V. Pârvan care la vremea la care a scris nu dispunea de aportul fundamental adus de săpăturile arheologice. Unii autori contemporani au preluat necritic aceste păreri și au socotit că traco-geții aveau ca rit funerar exclusiv incinerarea. Autorul cărții pe care o analizăm a sesizat că morminte getice de înhumăție există la Zimnicea, Hansca, Iancovo, Poiana, toate din secolul al IV-lea î.e.n. În cazul mormintelor de înhumăție de la Zimnicea trebuie făcută precizarea, pe care autorul nu avea de unde s-o știe, că aceasta datează din Hallstattul timpuriu.

Colegul I. T. Niculiță critică opinia exprimată de unii autori, conform căreia unele morminte din cultura getică a secolelor IV—III î.e.n. se datorează unei influențe sarmatice, arătînd că sarmații se aflau încă departe de geți în această perioadă.

Este drept că Gh. Bichir a afirmat despre unele morminte de la Poiana că sînt sarmatice. În principiu ele pot aparține sarmaților din secolele III—IV e.n., dar argumentul cel mai convingător privind apartenența lor la cultura getică este prezența în inventarul mormintelor de înhumăție de la Poiana a fibulelor de tip tracic. Aceasta este situația mormintelor getice de înhumăție de la Poiana publicate pînă acum. În principiu la Poiana mai pot exista și alte morminte de înhumăție, dar care sînt încă nepublicate, și atunci observațiile menționate pot fi juste.

Se subliniază că la Hansca identitatea etnică a mormintelor de incinerare și înhumăție este evidențiată de inventarul comun cu piese de același tip.

În lucrare se clasifică tipurile de morminte de incinerare cunoscute, analizîndu-se cu atenție caracteristicile lor. Trebuie reținută

inscripție de la Sucidava. În legătură cu plină de curind necunoscutul *RTORIUS* poziția adoptată de Thomasson e aceea a lui Syme într-un studiu din 1968; mai de curind însă, cu ajutorul inscripției întregite de A. Rădulescu și M. Munteanu în *Epigraphica—Constanța*, chiar învățatul englez și-a schimbat concluziile, identificind pe necunoscut în persoana lui C. Uminidius Quadratus Severus Sertorius (Harvard St. in Class. Philology, 1980, p. 467—509). În problema controversată dacă sub Antoninus Pius Moesia Inferioară va fi avut doi guvernatori cu nume aproape asemănătoare, L. Iulius Statilius Severus și T. Statilius Iulius Severus, așa cum se admitea îndeobște, după pilda lui Stein, Thomasson urmează părerea lui Nesselhauf și Syme, după care ar fi vorba de o singură persoană, numită poate L. Iulius T. Statilius Severus.

În legătură cu guvernatorul necunoscut pomenit într-o inscripție din Callatis, al cărui cognomen se sfârșea în *-acus* și de care mi s-a întimplat să mă ocup într-un articol din

Mélanges Durrig, Thomasson înclină spre părerea mea, că ar fi vorba de C. Pantuleius Graptiacus. La fel, cînd e vorba de identificarea guvernatorului cu nume trunchiat din dedicația himnozilor histrieni din zilele lui Alexander Severus (Iulius Gaetulicus), dar nu și cînd e vorba de întregit numele trimisului imperial din inscripția histriană referitoare la refacerea unui *macellum* în cetatea presupusă a fi fost distrusă de goți în 340: Tullius Menophilus, postulat de Fitz și Mihailov, în loc de necunoscutul C. Pe..., după presupunerea mea și a Emiliei Boilă.

Despre *fasti* Daciei și ai Traciei nu am observații particulare de făcut: mă mulțumesc să relev că sînt întocmiți cu aceeași grijă și că, în ansamblu, darul oferit de Thomasson epigrafiștilor și istoricilor antichității e un binevenit ajutor în munca lor pasionantă, dar nu o dată anevoioasă.

D. M. Pippidi

NUBAR HAMPARȚUMIAN, *Corpus Cultus Equitis Thracii*, IV: *Moesia (Romanian Section) and Dacia*, Leiden, Brill, 1979, 128 p., 123 Plates and a Map.

Culegerea de monumente ale cultului Cavalerului trac aflate pe teritoriul României, întocmită de Nubar Hamparțumian pe temeiul unei harnice anchete încheiate în 1977, s-a editat de curind la Leida, ca al 74-lea volum din colecția binecunoscută *Etudes préliminaires aux Religions orientales dans l'Empire romain*, întemeiată și condusă cu un excepțional succes de profesorul M. J. Vermaseren.

În ciuda numeroaselor contribuții parțiale la cunoașterea receptării acestei divinități sincretizate de geto-dacii din stînga și din dreapta Dunării, ne lipsea plină acum o privire de ansamblu asupra problemei, care să reflecte cu exactitate nu numai iconografia locală a Zeului-Călăreț, natura și răspîndirea monumentelor (reliefuri funerare și votive), originea și limba credincioșilor (raportul între inscripțiile grecești și latine), ba pînă și asocierea Eroului cu alte divinități din panteonul greco-roman.

Clasamentul sistematic al documentelor realizat de autor ne lasă să înțelegem că răspîndirea lor a fost mai mare în Dobrogea decît în Transilvania: 147 piese în prima, față de numai 38 în a doua (în care sînt cuprinse și cele din Oltenia), în marea lor majoritate din secolele II—III e.n. Cele mai multe sînt de caracter votiv (39 din stelele purtînd inscripții), dar nu puține sînt și cele de caracter funerar. Curioasă apare și împrejurarea că

majoritatea monumentelor votive poartă inscripții grecești, cită vreme textele gravate pe cele funerare sînt mai ales latine.

Iconografic, piesele studiate prezintă puține variante față de tipul îndeobște cunoscut: pe unele reliefuri, un leu înlocuiește clinele sau un animal cornut, mistrețul. Tot așa, pe alte reliefuri, imaginea călărețului e flancată de una sau de două figuri feminine. În sfîrșit, de reținut e și faptul că divinitățile care pe unele monumente se alătură Cavalerului sînt: Dionysos (de cele mai multe ori), apoi Cybele, Hermes și Dioscurii. Dacă la aceste observații adăugăm împrejurarea că majoritatea icoanelor Cavalerului trac figurînd în culegere provin din cetățile grecești de pe litoral și prea puține din *Hinterland*-ul dobrogean, ajungem la concluzia intrucitva paradoxală că — pe baza materialului cunoscut — Cavalerul „trac” era, în primele veacuri ale erei noastre, adorat mai cu seamă de greci și de romani.

Adunarea materialului s-a făcut cu grijă și cred că nu mă înșel afirmînd că, pentru Dobrogea cel puțin, rare piese ar fi scăpat atenției editorului. Ca să mă refer numai la Histria și la teritoriul ei, n-aș avea de semnalat decît o inscripție care lipsește din volum: o dedicație greacă din secolul al II-lea e.n., nr. 131 în corpus-ul inscripțiilor histriene îngrijit de mine la Editura Academiei.